Fröhlich Ida, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A Biblia az örmény hagyományban

A kereszténység Kr.u. 304-ben, III. Tiridatész (Kr.u. 287 k.-314 k.) alatt történt felvétele után a Biblia szent iratként fontos helyet tölt be az örmény irodalomban és kultúrában. Az örményeknek azonban jóval korábban meg kellett ismerkedniük a bibliai hagyománnyal, a Kr.u. 1.sz-tól Szírián keresztül terjedő kereszténység által. Noha az ország még a kereszténység felvétele után három évszázadig vallási csatatér volt, a keresztény papok megismertették a népet a Biblia – mindenek előtt az evangéliumok – tartalmával.

Közülük meghatározó volt a kappadókiai születésű és neveltetésű *Világosító szent Gergely* prédikátori és térítő munkája, aki az új vallást az uralkodóval elfogadtatta.[1] Az első fordítások szerzői *Szahak* katholikosz (350 k. - 439) és *Meszrop Mastoc* (361 k. - 440) – az örmény ABC megteremtője (406) – tudós prédikátor voltak. A minták – mind az ABC, mind a fordítások tekintetében – a szír és a görög kultúrák voltak. *Szahak* és *Meszrop* a Biblia mellett liturgikus irodalmat és egyházatyákat is fordítanak, szírből és görögből. Joggal értékelhetjük ezt a korszakot szellemi-kulturális reneszánszként.

Magáról a fordításról való ismereteink ellentmondásosak. *Meszrop Mastoc* tanítványa, *Koriun* (5.sz.), mesterének tulajdonítja a fordítást, míg a később élt *Horenaci Mózes* (7. vagy 8.sz.) szerint *Szahak* és *Meszrop* voltak a fordítók. Úgy tudja, *Szahak* szírből fordított, mivel a perzsa király minden görög könyvet elégettetett. *Koriun* szerint a sietve készült fordítást *Szahak* és mások revideálták az epheszoszi zsinat (Kr.u. 431) után. A revízió alapjai görög kéziratok voltak.

A fennmaradt szövegek belső bizonyítékai alapján az állapítható meg, hogy a fordítás két vagy három szakaszban folyhatott. A legrégebbi szöveg (Arm1) később

Meszrop Mastoc Francesco Maggiotto (1750-1805) festményén

alapos revízió tárgya lett, vagy új fordítást (Arm2) készítettek. Ezek ószövetségi könyveket is magukba foglaltak – sőt, bizonyos könyvek – a Krónikák könyvei, Énekek éneke, Makkabeusok, Ben Szíra – két változatban is fennmaradtak; ezek egyike az Arm 1 szövegében található.[2]

A legmodernebb tudományos kézikönyveket használták: Arm2-ben a Genesis a Septuaginta hexaplai görög szövegén alapul. *Órigenész* Hexapla-jának hatása sok más könyvön is érződik (pl. Jób könyve).[3] Az evangéliumok szövegét, amelyek mindennél fontosabbak voltak a fordítók

számára, az Arm2 fordításában görögből készítették. Az ószövetségi könyvek tekintetében az Arm2 fordítása a Septuaginta kánonját követi, így olyan, apokrifnak nevezett szövegeket is tartalmaz (a 4Makk kivételével), amelyeket a héber Biblia nem ismer. Sőt, nagy számban fordítottak a Septuaginta kánonjában sem szereplő bibliai tematikájú, zsidó körökben keletkezett műveket is, és ezek nagy tekintélynek örvendtek. A kéziratok, amelyek alapján az örmény fordítások készültek, sajnos, nem ismertek. Ezra ún. negyedik könyve (4Ezra), valamint A 12 patriarcha testamentuma című gyűjtemény azonban számos középkori örmény kánoni listán szerepelnek, és a szövegeknek örmény kéziratai is maradtak fenn. Az újszövetségi apokrifek az Arm2 szövegében egy korinthoszi levéllel (3Kor) bővültek.

Az apokrif irodalom körébe sorolt iratok bibliai tematikájú, tanító szándékú művek, amelyek valamilyen ok folytán mégsem váltak a sugalmazott könyvek, gyűjtemények részeivé. Az okot nem annyira tartalmukban, mint inkább talán hagyományozók körében kell keresnünk. Az apokrif irodalomhoz kapcsolódnak alexandriai *Philón* (Kr.e. 20 k.- Kr.u. 40 k.) művei is, amelyek szintén olvashatók örményül. Sőt, *Philón*nak van olyan műve, a Quaestiones in Genesin (Kérdések a Teremtésről), amelynek teljes szövege ma is csak örmény fordításban olvasható, görögül nem maradt fenn. *Philón* mellett egyébként görög filozófusokat, *Platónt* és *Arisztotelészt* is fordították. Az örmény kereszténység élénk kapcsolatot tartott a korabeli Kelet keresztény műveltségével: szerzetesei vagy Alexandria és Caesarea iskoláiban *Euszebiosz* görög nyelvű Egyháztörténete alapján tanulták a kereszténység történetét, vagy a szíriai *Amida* iskoláját látogatták.

Az ismert apokrifonok közül a legtöbbnek van ismert örmény fordítása - sőt, örmény szerzők művei részleteket őriztek meg máshonnan nem ismert apokrif művek szövegéből is; például egy máshonnan nem ismert Ezékiel-apokrifon egy részlete *Nüsszai Gergely*nél olvasható.[4] A zsidó háború bukása után keletkezett, a katasztrófa okait kutató, *Ezra* negyedik könyve (4Ezra) címet viselő irat rendkívüli népszerűségét a késő-ókori világban mutatja, hogy a mű nemcsak latin, szír, kopt (töredékek), etióp, grúz fordításban, hanem két, egymástól független arab változatban is fennmaradt.[5] Örmény fordítása feltehetően görögből készült. A művet *Ayirivanki Mehitar* listája a kánoni könyvek között említi.[6] Az örmény nyelvű változatnak korábban négy kézirata volt ismert, Velencéből - az ismert kéziratok száma ma ennek többszöröse.[7] Feltehetően a grúz verzió is az örményen alapul (ezek a szövegek ugyanis a többi ismert változattól eltérnek).[8]

Ugyancsak az örmény Ezra-irodalom körébe tartozik az "Ezra kérdései" címen ismert irat.[9] Objektív kritériumok alapján eldönthetetlen, hogy a mű más nyelvből készült fordítás-e (ebben az esetben héber vagy arámi eredetire menne vissza), vagy pedig az ismert apokrifák stílusában örményül írt mű. Valószínűleg az utóbbi - és az Ezra kérdései nem az egyetlen példáját jelenti az apokrif irodalomhoz szorosan kötődő, annak témáit és motívumkincsét használó, de örmény szerző által írt, és örményül fogalmazott alkotásoknak.

A tizenkét patriarcha testamentuma c. gyűjtemény darabjai az ószövetségi patriarchák, Jákob fiai szájába adott erkölcsi intelmeket tartalmaznak. A teljes gyűjtemény ma görögül ismert, és görög szöveg lehetett az örmény fordítás alapja is (a gyűjtemény egyes darabjai ma arámi nyelven is ismertek).[10] A Genesis 2-3. hagyományával, az első emberpár életével foglalkozó legendás és tanító jellegű zsidó irodalomból kiemelkedő az Ádám és Éva élete c. irat, melynek az örmény fordítás egyik jelentős változatát képviseli.[11] Az

örmény hagyomány megőrizte az ószövetségi prófétákról szóló legendákat tartalmazó Vitae Prophetarum címen ismert gyűjteményt[12], a *Báruk* negyedik könyve (4Báruk) című iratot,[13] és nem utolsó sorban az ókori irodalom bestsellerének számító Ahiqár-regény szövegét. Az Ahiqár-regény címadója, a bölcs udvarnok, *Ahiqár* neve először a Kr.e. 7.sz-ban bukkan fel mezopotámiai forrásból. Az Ahiqár nevével összekapcsolt elbeszélés és bölcs mondások gyűjteményének legkorábbi ismert szövege a Kr.e. 5.sz-ból származik, és az Asszuán közelében fekvő egyiptomi Elephantinében találták meg, az ottani zsidó határőr-kolónia iratai között.[14] A mezopotámiai eredetű és tematikájú mű rendkívüli népszerűségét és más művekre gyakorolt hatását bibliai példák is tükrözik: *Eszter* könyvének az egymással rivalizáló főhivatalnokokat bemutató szála, valamint Tóbit könyve, amely a név szerint említett Ahiqárt Tóbit unokaöcscseként mutatja be, és a történet fordulópontjain utal történetére).[15] A mű örmény fordítása a szír hagyományra megy vissza, és az arámihoz igen közel álló szöveget ad, szemben a többi ismert változattal.[16]

Az egyiptomi zsidó közösségekben keletkezett művek ugyancsak korán ismertté váltak az örmény műveltségben is. *József* és *Aszenet* történetét egyiptomi zsidó szerző írta, görögül.[17] A regényes motívumokat és a bölcsesség-irodalom elemeit egyaránt tartalmazó történet alapjául a Genesis József-története (Gen. 35, 37-50) szolgált. Ugyancsak egyiptomi zsidó és ugyancsak görögül írta a Makkabeusok harmadik könyve (3Makkabeusok) címen ismert elbeszélést, melynek az eredetit inkább parafrazeáló örmény fordítása a Kr.u. 400-600 közötti években készülhetett.[18] A fordítás és az örmény hagyomány alapja a mű görög szövege lehetett, minthogy ezt az iratot sem *Jeromos* Vulgatája, sem a későbbi katolikus Bibliák nem tartalmazzák.

A Makkabeusok negyedik könyve (4Makk) címen ismert palesztinai zsidó mű óriási hatást gyakorolt a keresztény martirológiai irodalomra.[19] Míg a zsidó hagyomány a rabbinikus irodalom kora (Kr.u. 1-2.sz.) után teljesen megfeledkezik róla, addig a keleti és nyugati keresztény egyházatyák – az örmény *Nazianci Gergely, Aranyszájú szt. János*, valamint a nyugati *Ambrosziosz* és *Augustinus* - körében jól ismert és gyakran idézett mű. Az egyházatyák nemcsak ismerik, hanem kereszténynek is elfogadják, a Makkabeusfölkelés korának zsidó mártírjaiban keresztény protomártírokat látván.

Az előző rövid áttekintésből is kitetszik, hogy az örmény hagyomány az ókori keleti kultúra igen széles köréből merített, lehetőség szerint közvetlen források alapján. Ez a folyamat folytatódik a Kr.u. 5.sz-tól kezdve bőségesen dokumentált önálló örmény nyelvű irodalom műveiben - *Agathangelosz* krónikáiban, életrajzokban, és mártír-legendákban, és a Kr.u. 7. vagy 8. században élt *Movszesz Horenaci (Khorénéi Mózes)* monumentális krónikájában.[20]

Folytatás a következő számban

Lábjegyzetek

[1] A szászánidák és a bizánciak egyaránt a saját vallásukat igyekeztek Armeniára erőltetni. A szír nyelv és irodalom tilos volt Nyugaton, és ugyanígy a görög Keleten. Kr.u. 387-ben felosztották Armeniát a parthus és Római Birodalom között.

[2] A legkorábbi örmény bibliafordításokról ld. Joseph M. Alexian, *Armentian Versions*, in: D.N. Freedman (ed.), The Anchor Bible Dictionary, New York, London: Doubleday, 1992, 6:805-808.

[3] Órigenész, Kr.u. 240 k., szó szerinti összehasonlítása a héber Ószövetség, annak héber görög betűs átírása, valamint a görög Septuaginta és más görög fordításoknak (Aquila, Szümmakhosz, Theodotion) szövegeit. A Septuginta ebben a gyűjteményben az 5. oszlop.

[4] *Patrologiae graecae*, ed. J. Migne, 46, col. 208. A mű ókori idézeteiről ld. J.H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, Garden City, New York: Doubleday 1983, I. 488.
[5] A kéziratokról és kiadásokról ld. Charlesworth, i.m. I. 518. A szövegekről ld. Charlesworth, i.m. I. 517-59; a latin verzió Jelenits István magyar fordításában az *Apokalipszisek* c. kötetben (Apokrif iratok, szer. Adamik Tamás), Budapest: Telosz kiadó 1997, 17-46 oldalakon olvasható.
[5] J. Issaverdens, *Uncanonical Writings of the Old Testament,* Venice 1901, 481-691; M. Stone, *The Armenian Version of IV Ezra*, University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies, 1, Missoula, Mt. 1979. c. könyvében további tizenöt kéziratról ad számot.
[6] Michael Edward Stone, *Armenian Canon Lists III: The Lists of Mechitar of Ayrivank` (c. 1285 C.E.)*, Harvard Theological Review (HTR), 69 (1976), 289-300.
[7] J. Issaverdens, *Uncanonical Writings of the Old Testament*, Venice 1901, 481-691; M. Stone, *The Armenian Version of IV Ezra*, University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies, 1, Missoula, Mt. 1979. c. könyvében további tizenöt kéziratról ad számot.
[8] Az örmény kéziratos hagyomány egyébként a művet néha 3Ezrának nevezi, míg más keresztény hagyományban használatos a 2Eura elnevezés is. A szövegekről ld. Charlesworth, i.m., 1:518-19. Ezra negyedik könyvéről ld. M.E. StoneEsdras, Second Book of, in: The Anchor Bible Dictionary 2:611-614.
[9] Charlesworth, i.m., 1: 591-99
[10] A mű görög nyelvű szövegének első, és máig alapvető kiadása: R.H. Charles, *The Greek Versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs*, Oxford 1908; Hildesheim 1960. Az örmény fordítás kéziratairól ld. Charlesworth, i.m. 1:776. A qumráni (holt-tengeri) tekercsek között héber és arámi testamentum-töredékekre bukkantak. A szövegek - Júda, József, Naftáli, Lévi testamentumai - hasonló tartalmúak a görög fordításokból ismert hasonló című művekével. Közöttük van olyan testamentum - Qaháté - amelynek görög fordítása nem ismert. A testamentumok magyar fordítását és kiadásaikat ld. Fröhlich I., *A qumráni szövegek magyarul*, Piliscsaba: PPKE 1998, 224-233.
[11] A műről ld. M.E. Stone, *The Death of Adam - An Armenian Adam Book*, Harvard Theological Review 59 (1966) 283-91.
[12] A különböző fordításokról és szövegváltozatokról ld. Charlesworth, i.m. 2:379.
[13] A fordításokról és kéziratokról ld. Charlesworth, i.m. 2:413.
[14] A mű első kiadása: E. Sachau, *Aramäische Papyrus and Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine, 1-2*, Leipzig 1911, standard kiadása: A.E. Cowley, Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C., Oxford 1923. A történet szerint Ahiqár Szín-ahhé-eriba (Szanhérib) és Assur-ah-iddina (Esarhaddon) asszír uralkodók kancellárja volt. Saját gyermeke nem lévén örökbe fogadta unokaöccsét, Nádábot (Nadint) akit sajátjaként nevelt, hogy az majd hivatalát is örökölje. Az ifjú azonban, hogy hamarabb juthasson nagybátyja örökébe, hamis módon árulással vádolja be Ahiqárt. Esarhaddon halálra ítéli Ahiqárt, akiben azonban a hóhér korábbi jótevőjét ismeri fel, ezért megmenti. A mű végén kiderül az igazság, Ahiqár visszatér, a gonosz Nádáb pedig megbűnhődik.
[15] Tóbit 1:22, 11:17, 14:10
[16] A különböző nyelvű változatok szövegét ld. J.R. Harris, F.C. Conybeare, A.S. Lewis, *The Story of Ahiqar*, Cambridge 1913.
[17] M. Philonenko, *Joseph et Aséneth: Introduction, texte critique, traduction et notes*, SPB 13, Leiden: Brill 1968. A műről ld. Gideon Bohak, *Joseph and Aseneth and the Jewish Temple in Heliopolis. Early Judaism and its Literature 10*, Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1996.
[18] Görög szövege a Septuagintában olvasható; angol fordítása, bevezetővel Charlesworth, i.m. 2:509-529-ben található.
[19] A szöveg történetét és az angol fordítást ld. Charlesworth, i.m. 2:531-564.
[20] Magyar fordítása: *Chorenei Mózes, Nagy-Örményország története*. Erdeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf, Szamosújvár: Tódorán Endre „Aurora" könyvnyomdája, 1892.

TARTALOM

Örmény triszagion 3. – *dr. Sasvári László* 1

Moldvai örmények Erdélyben, Magyarországon és a nagyvilágban 3.
– *Ştefan S. Gorovei* 2

Családtörténeti felhívás 7

Ja, és véletlenek nincsenek – *Esztergály Zsófia* 8

Hollósy Kornélia szalonja 2. – *Gyertyánfyné Kiss Csilla* 10

A holdfény hatása a kalucsnira – *Kegyes Csaba* 17

Magyarörmény értékmentés 2. – *dr. Issekutz Sarolta* 19

Hogyan kutassuk fel családjainkat? 20

„Ködön át a Máramarosi bércek” – *Murádin Jenő* 23

A Biblia az örmény hagyományban – *Fröhlich Ida* 27

Örmény Családi Piknik július 4-én az Országos Örmény Önkormányzat szervezésében

Világosító Szent Gergely napi búcsú az Örmény Katolikus Plébánián, július 5-én

---

Az **Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület székhelye:** 1015 Budapest, Donáti utca 7/a.
Postacíme: 1251 Budapest, Pf. 70. **Tel./Fax:** 06(1) 201-1011
Bankszámlaszám: Budapest Bank Rt. Királyhágó fiók: 10100792-72594972-00000007
Elnök: dr. Issekutz Sarolta

ERDÉLYI ÖRMÉNY GYÖKEREK – füzetek

Az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület kéthavonta megjelenő kiadványa

---

A kiadványt támogatja:
Budapest Főváros II. kerületi Örmény Önkormányzat

Nyilvántartási szám: CE/13136-3/2017

Főszerkesztő: Fabók Dávid
Felelős kiadó: dr. Issekutz Sarolta - Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület
Munkatársak: Dr. Sasvári László, dr. Issekutz Sarolta, Bálintné Kovács Júlia (Kolozsvár)
Szerkesztőség: 1251 Budapest, Pf. 70. Tel./Fax: (1) 201-1011
Tördelés: www.artisthus.hu
Nyomda: Pharma Press Nyomdaipari Kft.